

POZSVAI GYÖRGYI

Az újra meg újra felfedezett Petelei

Az írói életmű hagyománytörténete

Az alább következő tanulmányban egy, a 19. század végi/20. század eleji alkotói világok sajátos, kánon peremi utóéletének fő jellemzőit, benső dinamikáját, vagyis az időben meg a különböző befogadói horizontokon átrajzolódó alakváltozatait szándékozom megvizsgálni. Az irodalmi emlékezetben való elhalványulás említett, majd-hogynem általános tünetét súlyosbította Petelei esetében, hogy prózaírói tevékenységét a sajtókritika elismeréssel fogadta, életműve alakulásfolyamatát érdemi reflexiók kísérték, sőt a legrangosabb irodalomtörténészek-ítészek (Gyulai Pál, Császár Elemér, Szana Tamás) is, néhány kifogásuk ellenére, magasra értékelték e novellisztika esztétikai nívóját. Csakhogy már a szerző életében fokozatosan, úgyszólván kötetről kötetre, csökkent a kritikai cikkek száma. Az írói közismertség mintha fordított arányban állt volna a századvégtől a századelőig átívelő pálya művészi rangjával. A paradox recepció helyzetet csak részben enyhíti, hogy a legutolsó kötetek, *Az élet* (1905) és az *Élbeszélések* (1912) eljutottak az esztétikai-poétikai dialógusra kész értelmezőkhöz-értékelőkhöz, a *Nyugat* kritikusi közül Szini Gyulához és Schöpflin Aladárhoz. Hiszen az újszerű szövegszervezési jellemzőkre és hatásvilágra fogékony befogadók köre rendkívül szűk volt. A két világháború közötti időszakban pedig a transzszilvanizmus²² szociokulturális eszmekörébe vonták be Petelei opusát, ilyenképpen a hagyományápolás közösségi identitásmeghatározással és -megerősítéssel járt együtt. Az olykor kultúrpolitikai szempontoknak alárendelt hagyományfenntartás szervesen összekapcsolódott az írói életmű, s azon belül a hagyaték primer tudományos feltárásával (pl. a szöveggözléssel, az életrajz összeállításával). Mind a novellaválogatások előszava, mind a megemlékező írások és a kultikus eseményekről beszámoló hírlapcikkek a transzszilvanizmus ideológiai narratívájával összhangban fogalmazódtak meg.²³ Ennélfogva a Ro-

²² Az 1920-as évek elején a transzszilvanizmus az erdélyi magyar értelmiség között széles körben elterjedt önidentifikációs ideológia volt, „mely regionális alternatívát kínált Erdély etnikumai számára egy független vagy Romániához autonóm területként csatolt Erdély keretein belül, föderatív megoldással.” (Balogh Piroska: *Transzszilvanizmus: revízió vagy regionalizmus?* In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Szerk.: Romsics Ignác, Osiris Könyvkiadó, Bp., 1998. 167.) A romániai magyarság helyzet- és azonosságtudatának az időben átrajzolódó alakzatváltozatait Cs. Gyimesi Éva egy jelkép, a gyöngyragyó-motívum értelmezési hagyománya alapján bontja ki eszmei-elméleti szinten. (Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok. Ideológiai értékjelképek az erdélyi magyar irodalomban*. In: *Uő.: Honvágy a hazában*. Pesti Szalon Könyvkiadó, Bp., 1993. 58.)

²³ Szentimrei Jenő: *Petelei*. Erdélyi Helikon, 1928. 6. 325–329.; [?]: *Petelei ünnepély Marosvásárhelyen*. Pásztortűz, 1928. 454.; Gyalui Farkas: *Petelei küldetése*. Pásztortűz, 1935. 229–233; Járosi Andor. *Petelei István*. In: *Erdélyi csillagok. Arcok Erdély szellemi múltjából*. Előszó: Bánffy Miklós. Erdélyi Szépművészeti Céh, Kolozsvár, [1935.] 207–218. – *Petelei Istvánról*. Elő-

mániában készült alapmonográfia²⁴ egyfelől a legkorábbi kritikai írásokban talált interpretációs támpontokat, másfelől a transzszilvanizmus szellemi örökségéhez (elismerően Szentimrei munkáihoz) nyúlt vissza, s Petelei Istvánt mint erdélyi novellistát aposztrofálta.

Az életmű recepciójának, hosszas „lappangásának” szakaszait áttekintve az is nyilvánvalóvá lesz, hogy Petelei Magyarországon sohasem tartozott a jól ismert századvégi-századeleji írók közé, és ma sem sorolható körükbe. Jóllehet közelmúltunk korszakösszegző irodalomtörténet-írása is méltatta,²⁵ jelenünk egyetemi szintű irodalom-oktatása is ismerteti a kolozsvári szerző novellisztikáját. A fennálló helyzetre kézenfekvő magyarázatot ad az a kiadástörténeti körülmény, hogy a teljes életművet átfogó, annak színvonalához méltó válogatáskötet, a romániai magyar kiadásokat leszámítva, éppen fél évszázada jelent meg Magyarországon.²⁶ S a népszerűsítés igényével is csupán egy könyv látott napvilágot.²⁷ Am a szövegek hozzáférhetetlenségén²⁸ túl a viszonylagos közismertség indokai igen szövevényesek; számos releváns tényező közrejátszott abban, hogy háttérbe szorult Petelei írói világa. Következésképpen a hagyománytörténeti folyamatok tanulmányozását tűzöm ki célul, módszertanilag a kritikai és az esztétikai recepció vonatkozásában taglalom az opus értelmezési folytonosságát – egyben a hatástörténet elvét is figyelembe részesítem, mert ezen a szinten sem „a műből és annak igazságából indul ki a vizsgálódás, hanem a megértő tudatból mint az esztétikai tapasztalat szubjektumából”.²⁹ Az így kibontakozó befogadásesztétikai és hatástörténeti helyzet időbeli és térbeli vetületében pedig az is körvonalazódik majd, hogy milyen jellegű irodalmi folyamatok, szövegszervezési ismérvek, kritikai normák, valamint kánonformáló elvek s erőviszonyok hatására nem épülhetett be az életmű az (átlag)olvasói köztudatba. Mert nem tartom elégségesnek, problémakimerítőnek az olyasféle történelmi kiinduláspontú indoklást, amely az I. világháború utáni időkre vonatkozóan, beleértve a félmúltat is, csupán a regionális egységek egymástól elkülönített beszéd- és értésmódjában³⁰ talál magyarázatot, avagy mentséget a magyar irodalmi

szó: Szentimrei Jenő. In: Petelei István: *A csíkos szőttes*. Brasov-Brassó, 1937. 3–8.; *Petelei István*. Előszó: Szentimrei Jenő. In: Petelei István: *A fülemüle*. Bp., [1943.] 5–24.

²⁴ Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista. Petelei István*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969.

²⁵ Diószegi András: *Petelei István*. In: *A magyar irodalom története*. IV. Főszerk.: Sőtér István, Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 787–795.

²⁶ Petelei István: *Lobbanás az alkonyatban. Válogatott elbeszélések és rajzok*. Bev., vál. és jegyz.: Bisztray Gyula. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955.

²⁷ Petelei István: *A tiszta ház*. Vál. és sajtó alá rend.: Ugrin Aranka. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1981.

²⁸ A budapesti Anonymus Kiadó gondozásában újabb Petelei-válogatáskötet jelenik meg a közeljövőben.

²⁹ Jauss, Hans Robert: *A recepció elmélete*. Ford.: Kulcsár-Szabó Zoltán. In: *Uő.: Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika: Irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 18.

³⁰ A kialakulásakor Erdély határain túl alig ismert transzszilvanizmus politikai megvalósítása 1923 után kétségessé vált, ezért „az erdélyi magyarok kulturális autonómiájának megteremtésére koncentrált, kisebbségi alapon. Ilyen minőségben fokozatosan integrálódott érv- és követelésrendszere a Magyarországról a külföldet megcélzó propagandaanyagokba, melyek (akkor még) kisebbségi jogserelmek felsorolására épültek.” (Balogh: i. m. 167.). Sőt paradox

kánomból kihullás fenyegető tényére. Elvégre az 1955-ben, Budapesten kiadott igényes válogatáskötet szinte teljes visszhangtalansága kétségessé teszi a föltevést. Bár csak részben. Mégsem találok alaptalannak az elválasztottság nézetét. De az életmű peremlétének nem csupán vagy nem annyira a szellemi-művelődési központok közötti távolság, esetleg a feledést magával hozó időbeli távolság volt az oka, hanem a korszak eszmei-esztétikai elszigeteltsége. Kiváltképpen azon alkotásokkal nem tudott párbeszédet folytatni, amelyeknek az emberi léthelyzetre kérdező szótárak alapszavai a hanyatlás, a perspektíva nélküliség és a reményvesztés fogalomkörébe tartoztak. S ennek ellenére mégis milyen jellegű irodalomtörténeti folyamatokkal, valamint hatás- és befogadásesztétikai összefüggésekkel indokolható Petelei opusának lappangó, de szívós utóélete? Továbbá mely markáns esztétikai-poétikai vonások alapján látható ma, a 20. és a 21. század fordulóján hozzánk közel állónak e 19. századi novellisztika? A felvonultatott kérdéssor boncolgatásának szándéka arra késztet, hogy a kritikai recepcióval és esztétikai értelmezésváltozatokkal kapcsolatot teremtve aránylag részletes „beszélgetőfüzetet” vezessenek, majd pedig a szerint állapítsam meg az újraolvasás irányadó szempontjait. Így szeretném elkerülni azt, hogy egyoldalúvá alakuljon a szakirodalmi örökséggel folytatott párbeszéd, sőt azt is, hogy interpretációs előfeltevéseim igazolójaként állítsam be a múltat.

A hagyománytörténetet feldolgozó rész kutatásokat megelőzően külön szót érdemel, a századforduló prózája vonatkozásában pedig újabb bekezdést eredményez, hogy a magyar irodalomtörténet-írásnak a 19. század második felét, az Aranytól Adyig terjedő időszakot érintő „emlékezetkiesése” szűnőfélben van. Ugyanakkor az újabb textológiai, irodalomteoretikai, -kritikai iskolák is lendületet adnak ahhoz, hogy érdemi előrelépést tegyünk a magyar irodalomtörténeti „memória” hézagainak kiegészítése, főként irodalomtörténet-írásunk „interpretációs hiátusainak” megszüntetése terén.

Az újraolvasás szempontrendszere

„Az »újraolvasás« a hermeneutikára és a recepcióelméletre alapozó irodalomtörténet műfaja, s ezzel együtt az irodalomtörténet sajátos beszédmódja. Tárnya a hagyomány, teóriája és kritikája pedig a hagyomány megértése és újraértése. Másként fogalmazva, az »újraolvasás« a jelent és a múltat építi egymásba.”³¹ Az egymásba építés lehetőségeit latolgatva, az újraolvasás sarkpontjait az eltérő interpretációs metodológiák találkozásterületén, vagyis a vitahelyzetet teremtő kérdések irányában keresem.

A tragikumkérdés útvesztőjében

A Petelei-értelmezés esztétikai, poétikai és műfaji fogalmak köré rendeződő történetében kétségkívül a *tragikum* képezte és képezi a legszövevényesebb problémagócot. Gyulai Pál szellemi beállítódásánál fogva az eszmény örök voltát feltételezte. Az általa felállított esztétikai-kritikai normarendszertől, amelynek gondolati tengelyét a gondviselés szabta világrend harmonikus és organikus fejlődésének történetfilozófiai tézise alkotta, elhárított minden a külvilág kaotikusságának belátására rezonáló irodalomszemléletet. Ideológiai kitételeinek tragikumfelfogását is alárendelte.

---

fordulattal az 1930-as években Magyarországon revizionista politikai beállítódás sajátította ki az Erdélyben talajt veszítő ideológiát. (Balogh: i. m. 163.)

³¹ Bánai János: *Az újraolvasó konferencia elé*. Hungarológiai Közlemények, 2000/2. 8.

A tragikum akadémiai értésmo­delljét Péterfy, valamint Rákosi elmélete együttes erővel kibillentette egyensúlyhelyzetéből.³² A kortárs irodalmi gondolkodás látókörén azonban jórészt kívül maradtak a tragikumkérdés területén jelentkező előremutató feltevések, s így a számában mindinkább megfogyatkozó Petelei-kritikát sem orientálhaták következetesen és maradéktalanul esztétikai irányba. A Nyugat-nemzedék hagyományképét kialakító Petelei-recenzensek (Szomaházy, Szini, Schöpflin) viszont lépést tartottak a tragikum elméleti átrendeződéssel. Recepciótörténeti összefüggésekben kezdeményezők voltak, egyrészt *elfogadtatták a „pesszimistá”-nak definiált életművet*,³³ ráadásul éppen a tragikumproblematikát illetően létesítettek újszerű értelmezési teret. *Schöpflin Aladár lélektani megközelítésmódja kétségessé tette az etikai okság (a bűn-büntetéselv) kizárólagos érvényét Petelei prózai vilá­gában*: „a szenvedélyek is fojtva lappanganak, amíg egyszerre olyan feszültség támad, hogy a maguk energiájánál fogva tragédiákban lobbannak, hirtelen, egy pillanat alatt. Vagy csak sustorognak, kitörésre sohasem jutnak – ön­magukban emésztődnek fel. Aki itt él, azzal kevés történik, de a kevés mélyen beleévődik lelkébe.”³⁴ Azon túl, hogy a végzetelvnek helyt adott Schöpflin, a környezeti tényezőket is számba vette a lelki konfliktusba torkolló események mozgatórugóiként. Noha a feszültséggel terhes kisvárosi miliót meghatározónak találta, mégsem szociális végkövetkeztetésekben kristályosodott ki tragikumértelmezése, hanem poétikai síkra vetítette ki az egyén és a külvilág közötti kölcsönviszonyt. A fiktív figura szerepét döntőbbnek állapította meg műolvasata, és *lélektanilag individualizálta a tragikumot*. E novellisztika közvetlen szöveggörnyezeteként Turgenyev elbeszélésvilágát, annak a földrajzilag aligha lokalizálható regionális légkörét idézte fel a *Nyugat* olvasójának emlékezetében. Ilyen értelemben a világirodalmi perspektíva még inkább közalesőnek láttatta Petelei kispikái művészetét. Szini Gyula pedig a népi örökség, az ősi, a *tradíció* Petelei-féle megújításának nézetét hozta vissza a nyugatosok számára,³⁵ akik a múlt konzervatív népiességfogalmával szemben alkották meg a magukét³⁶. Ezen kritikus gesztusnál jóval lényegesebb, hogy a *pszichológiai síkon megnyilvánuló tragik(omik)um esztétikai hatásvilágára is felhívta a figyelmet*.

A két világháború közötti időszakban nagyjából az ábrázolás- és a beleérezésvlv esztétika határozta meg a tragikumkérdést érintő írásokat. A kritikai recepció hajlamos volt az írói személyiség humánumát az irodalmi társadalombírálat szolgálatába állítani csakúgy, mint a tragikumot a kritikai realista ábrázolásmód normáival összefüggésbe hozni. Szilárd elméleti alapok híján csupán a szöveggörnyezeti olvasásmódnak volt

³² Németh G. Béla: *Tragikum és történetfelfogás. A századvégi tragikum-vita*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971., valamint: Pozsvai Györgyi: *A tragikum individualizálódása és/vagy az individu­um tragikuma Rákosi Jenő esztétikájában*. Alföld, 2002/1. 71–82.

³³ Jóllehet már *A Hét* kritikusi köre a „melancholikus”, a „keserű”, sőt a „nihilista” műveket részesítette előnyben. – Balogh Piroska: *Az „előbírók”, a „korszakfordító” és a „reakció”*. *A Hét, a Nyugat és az Új Idők 1908-as évfolyamának tanulságai*. (Kézirat, 21.), valamint B. P.: *„Szavakban fölfejteti.”* (Tanulmányok, esszék, kritikák.) c. kötetben, amely előreláthatólag ez év májusában jelenik meg.

³⁴ Schöpflin Aladár: *Petelei István*. In: Uő.: *Magyar írók. Irodalmi arcképek és tollrajzok*. Nyugat, Bp., 1917. 59.

³⁵ Szini Gyula: *Petelei István: Az élet*. Pesti Napló, 1905. jan. 19. 2.

³⁶ A *Nyugat*, jelesül Ignóus „teoretikusan tisztázza magyar irodalom, nemzeti irodalom, népi irodalom fogalmának különbségét, s immár elvi alapon polemizál, elvi alapon utasítja el a kozmopolitizmus vádját.” – Balogh: i. m. 18.

esélye a Petelei-értelmezés horizontjának szélesítésére. Ilyen úton Rossmann Magda tanulmánya jutott el egynéhány megfontolandó megállapításig. A művek szociális „mondanivalóját” háttérbe állítva, az individuum vonatkozásában az érzelmi ellentétekre, világképi szinten pedig az „ábránd” és a „valóság”, az „akarat” és a „képesség”, a „mindenség élete” és az „egyes kis élet” közötti diszharmonióra vezette vissza a tragikumot.³⁷ A II. világháborút követő évtizedekben a szocialista realizmus esztétikájának keretei között még inkább szociáletikai irányba tolódott el a művészi világ értelmezésmódja. A szakirodalom társadalom- és osztálykritikai ismérveket támasztott a művekkel szemben. Petelei novellái közül tematikájukból adódóan elsősorban *A jutalom*- és *A csikos szóttas*-típusú szövegek estek az egyoldalúan ideologikus magyarázatok áldozatául. Hovatovább vádiratjellegű tulajdonítottak *A tolvaj*, valamint az *Igazmondás* c. novella tragikus végszavának. Az „életképtelen”, ámde kiváltságaihoz ragaszkodó kismenest vagy dzsentrit, illetve az „élvhajhász” úrfit „elbuktató” műveket (*Tegnap a ma ellen; Fülemile*) egyenesen „leleplező” tendenciájú műveknek minősítették. Azonkívül a társadalmi rétegek és osztályok közötti konfrontációval indokolták a lélektani feszültségű tragikumot. (Hasonlóképpen kollektív és szociális ellentétre vezették vissza a Petelei-novellákban többnyire szópárbajban tetőződő szerelmi vetélkedést.) A kor tudatába úgy ivódott be, hogy a „kispolgári létformára” kritikát mérő irodalmi „fővonulatot”, amelyet a népies kánonban Móricz írói világa kellett képviseljen, többek között Petelei művei indították el. Még közelmúltunk közgondolkodásába is beszűrkedett azon általánosítás, miszerint itt az ún. parasztkérdés illúziótlanul, olykor „forradalmi izzású” tragikumba sűrítve fogalmazódik meg. A „vidéki udvarházak idilljét” vagy a „köznemesi létmód” tragikumát lírizmussal átható alkotásokat viszont mint érdektelen elbeszéléskorpuszt szacikkek sora hagyta figyelmen kívül; sőt esetenként közvetlenül elmarasztalta azokat. Ilyenképpen e korszak kánonjába csak azokat a szövegeket emelte be az opusból, amelyek – olvasata szerint – eleget tettek a szociáletikai témát előnyben részesítő kritériumrendszernek. Mindent összevéve, a Bisztray Gyula, valamint a Máté József neve fémjelezte novellaválogatás érdeme, hogy a Petelei-oeuvre-ről viszonylag teljes kép alakulhatott ki félmúltunk, sőt napjaink értelmezői horizontján.

A társadalomproblematikai, -etikai eszmék által vezérelt tragikumértelmezés átorientálódására az 1970-es, 1980-as években került sor. Jóllehet már a Petelei-alapmonográfia rámutatott a tragikummal összefüggésben álló lélektani drámaiságra, amelyet befogadástörténetileg a népballada, Arany János, valamint Kemény Zsigmond művészténekek kontextusában helyezett el. Az akkor irodalom- és elbeszéléseleméletileg lendületet nyerő kritikai és tudományos recepció metakritikai síkon felülvizsgálta, egyúttal esztétikai síkon átmentette és felülírta interpretációs hagyományát. De már más-más oldalról biztosított rálátást a szövegekörpuszra. És ennek köszönhető, hogy a műfajmódosulással, a narratológiai vagy a nyelvi sajátosságokkal foglalkozó tanulmányok a tragikumkérdés vonatkozásában árnyalt összképet alkottak az életműről.

Már Péterfy felismerte: hogy a „heroikus tragédia”-val ellentétben levő (irodalmi) korszakban³⁸ – értve ezen saját korát – a próza területén (Bródynál, Gozsdunál, Justh-

³⁷ Rossmann Magda: *Petelei István*. Bp., 1932. 24.

³⁸ Péterfy Jenő: *A tragédiáról*. In: Uő.: *Összes munkái*. II. Franklin Társulat, Bp., 1902. 498.

nál, Papp Dánielnél), mindenekelőtt Petelei István balladai-drámai novellisztikájában a tragikum hangulattá, hangoltsággá oldódik fel. Tulajdonképpen „diszpozícióvá”³⁹ lényegül, amennyiben a heideggeri filozófiát és nyelvelméletet is bevonom az interpretációs párbeszédbe. A prózaelméleti vizsgálódások szerint az anekdotikus novellaszerkezetben, amikor a cselekmény síkjáról a lélektanira kerülnek át az eseménysorok, a hasonlóképpen domináns „tragikai érzés” a poentírozó végkifejletet jelentéssugalmazóvá, ugyanakkor hangulati rezonanciát keltő hatástényezővé alakítja át (*A tiszta ház, Az Eliz nevenapja, Alkonyat, Lobbanás az alkonyatban*). Vagy pedig az irónia, illetve a komikum nyelvi elemeivel szervesül a tragikum világa, de a csattanó jelentősége hasonlóképpen csökken gondolati-reflexív vagy érzelmi-pszichológiai síkon (*A gyehenna, A székek*). Az egymással szintetizálódó hatásösszetevők szerepváltásából következően pedig a katarzis a humorba épül be. Méghozzá a tragikomikus beszédmódba transzponálódik. Ennélfogva komplex esztétikai-poétikai dinamika jellemzi Petelei világát: „az elégikus, a melankolikus, a tragikus elem óhatatlanul a miserabilisba, a tragikomikusba, a groteszkba játszik át, azaz a turgenyevi mellett a gogoli elem is folyton jelen van nála.”⁴⁰ Mindezen komponensek által az „elbeszélő nyelvi, narrátori, hangnemi képessége”⁴¹ tűnik ki. S a beszédtonus, a hanghordozás módosulása, átárnyalódása, valamint az alapszólam megoszlása teszi hitelessé a kispikái szövegezmódot (*Árva Lotti, A kis Gáspárovics, A kakukkos óra, A hegyen fel és le, Ö. T. O. A gyehenna, A Boros Samu háza*). A merev két- vagy háromsarkos műnem- és műfaj-nomenklatúrák mögé pedig kérdőjel kerül.

Az interpretációs továbblépés elméleti esélye

A Petelei-szakirodalom történeti értéke abban nyilvánul meg, hogy kijelöli és megnyitja a továbbkérdés és az újragondolás távlatait. Egyszersmind dialógusra kész az utóbbi évtizedekben jelentkező teoretikai felfogásokkal, a napjainkban formálódó történeti vetületű belátásokkal, amelyek jelen értéslehetőségeink esztétikai-poétikai koordinátarendszerét is kialakítják; s így együttesen komoly és megtisztelő feladatot bízhatnak a történeti befogadóra, egyöntetűen újraolvasásra bátorítják őt. A posztstrukturalista és posztmodern elméletek korszakában a műnek mint jelkomplexumnak az esztétikai létmódjára és kommunikációs szerepére esik a hangsúly, valamint a szövegszervezés jellemzőire. A recepciós konvenciórendszer és az irodalomtörténeti hagyomány kontextusában megszólaló alkotás a posztmodern esztétikai hitel jegyében önmaga fikcionáltságára, illetve szövegközi megalkotottságára, de nem a szerző általi megírtságára, mint inkább az olvasó általi – szövegszinten többé-kevésbé irányított – újraírtságára tereli az érdeklődést, valamint noétikus megkülönböztetőire (úgy mint fikcionáltságának (ön)tudatára, Appel-rendszerének ismeretére és pragmatikai hatástényezőinek művésziileg következetes működtetésére).

A mindenkori olvasó tevékenységének alaptermészetét merőben megváltoztatja az a narratív stratégia, amely nem az elbeszélői teljhatalom alá rendelődésre, de nem is a szereplővel azonosulásra készlet, hanem a megértés dialogikus szerkezetét állítja fel,

³⁹ Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford.: Vajda Mihály et al. Osiris, Bp., 2001. 168.

⁴⁰ Németh G. Béla: *A válságba jutott kisember. Petelei István*. In: Uő.: *Századutóról-századelőről*. Magvető, Bp., 1985. 133.

⁴¹ Németh G. Béla: *Az eszmélkedő, kései Mikszáth*. In: Uő.: *Századutóról-századelőről*. 128.

és a fikcióelvű, valamint a szövegközi olvasásmódra nyújt lehetőséget. A hatás- és befogadáselméleti belátások pedig mű és olvasó összefüggésében kérdésessé tesznek minden egyoldalú tragikumkonceptiót. Ugyanis „az értő élvezet és az élvezve értés” elemi állapotában mint „esztétikai magatartásban a szubjektum már eleve is mindig többet élvez, mint pusztán önmagát: – Hans Robert Jauss fejtegetését idézve – megtapasztalja önmagát, amint elsajátít valamilyen tapasztalatot a világ értelméről, mely értelmet számára egyrészt saját teremtő tevékenysége, másrészt a másik tapasztalatának átvétele tárhat fel, valamely harmadik helyeslése pedig megerősíthet. Az esztétikai élvezet, amely ily módon az érdek nélküli szemlélődés és a próbára tevő részesedés közti lebegésben megy végbe, egyik módja önmagunk más tapasztalatában megvalósuló érzékelésének.”⁴²

A tragikum katarzisa a felvételt, az „érdek nélküli érdekelttség”-et éppúgy magában foglalja, mint az ideiglenes azonosulást, mivel e két szögesen ellentétes alaphelyzet, azaz esztétikai beállítódás közötti ingadozásból, „ide-oda mozgásból” fejlődik ki. „Az érzelmi azonosulás a tragédia hőisével egyrészt szabadabbá teszi a nézőt gyakorlati érdekelttségeitől – állapítja meg Jauss, továbbá azt írja – A részvét és a félelem, a néző és a hős azonosulásának feltételei annak mértékében jönnek játékba, ahogyan a néző megtagadja hétköznapi világának valós érdekeit, és esztétikai beállítódásra tesz szert a tragédia cselekményét illetően. A nézőnek azonban, aki ilyen módon behelyezkedik a hős helyzetébe, másfelől ismét meg kell tisztulnia a tisztább, a tragédia által keltett indulatoktól is, vagyis a tragikus megrázkódtatáson keresztül vissza kell térnie kedélyének »kívánatos összefogottságába«.”⁴³

*A közvetlenül nem élvezhetőnek – a borzongatónak, a deformáltaknak, a gyűlöletesnek, vagyis a groteszkre is specifikus hatáselemeknek – az értő élvezete szintén a távolságtartáson alapul. Mi több „[a] szubjektum ilyenkor nem a tárgyat élvezzi a maga sokkoló negativitásában, hanem saját, a tárgy által afficiált képességeinek tiszta működését; azt a szabadságot élvezzi esztétikailag, melynek révén képes valamely beállítódás feltételére, a reflektált élvezetre.”*⁴⁴

Az irodalmi műalkotás azáltal, hogy párbeszédet kezdeményez, a befogadó tevékenységi körét jelentékenyen módosítja és szélesíti. Az elbeszélésszervezést az olvasóhoz intézett kérdés(sor) határozza meg. És a szövegszinten megformált szerepek egyike az övé, azé, aki a különböző értelmezési irányokat, értékelési lehetőségeket egybefogja, összeveti s mérlegeli. Az igazságosztás előjogát azonban nem foglalja magában a narráció által teremtett autonóm pozíció. A tragikus helyzetben a fiktív szereplő mond ítéletet önmaga felett.

*A tragikomikum és a groteszk pedig komoly akadályt állít a befogadó azonosulási próbálkozásai elé. A koturnus nélküli hős megbízhatatlan referencialitási pontnak*⁴⁵ számít

⁴² Hans Robert Jaussnak az *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik* c. művébe foglalt gondolatait Kulcsár Szabó Ernő szövegfordítása alapján idézem – lásd: Uő.: *Történetiség – Megértés – Irodalom*. Universitas, Bp., 1995. 29.

⁴³ Az esztétikai gondolatfejtegetést Simon Attila fordítása alapján idézem – lásd: Uő.: *A befogadó a Poétikában. Az esztétikai tapasztalat arisztotelészi értelmezéséhez*. Literatura, 1998/1, 6.

⁴⁴ Simon: i. m. 6.

⁴⁵ Culler, Jonathan: *Dekonstrukció. Elmélet és kritika a strukturalizmus után*. Ford.: Módos Magdolna, Osiris Kiadó, Bp., 1997. 375.

a szövegvilágban. Ugyanis egy, az olvasó szemszögéből mellékes élettényező kerül az egyén középpontjába, és ott nyelvileg-tudatilag hiperbolizálódva, teljességgel kitölti azt. Abszolút létmeghatározóvá, egyetlen mozgatóerővé lényegül a jelentéktelen elem. Végül is egyetlen eszményének, „örök ideájának” adja meg magát, környezetétől pedig elszigetelődik a kulcsfigura. Képtelen a kölcsönös kapcsolatfelvételre (a dialógusra), hasonlóképpen önmagára külső nézőpontból rálátni, valamint reflektálni. A maga zárt belvilágában meg tragikusan felnagyítja létcélja elvesztését. Az olvasó pragmatikailag eleve távolságot tart fenn a külön alak dezorientáló pozíciójával szemben. Sőt a kisserű élethalálharc komikusnak érzékelhető e kívülálló, de sohasem magaslati helyzetből.

A kulcsszereplő megtévesztő magatartásán kívül az ironikus-tragikomikus elbeszélői hang is hozzájárul az identifikációs stratégia zavarához. Pragmatikailag az egyszerű narráció tájékozódási lehetőséget biztosít a mű fiktív világában. Az ironikus(-groteszk) történetelőadó viszont, tekintélyével visszaélve, az értéklabilitás nyugtalanító hatásterületére lépteti be az implicit olvasót. Emellett hangnemváltás és -megosztás jellemzi a beszédmódját. Továbbá lényeges, hogy a groteszknél a nézőpont-módosítás elbeszéléslogikája, a világ etikai kétosztatúságának megértésmódját felforgatva és a metafizikai értékabszolútumot semmibe véve, nevetést vált ki, amely éppúgy minden hierarchiától független és erkölcsileg semleges reakció. S a lefokozott hősből, a beszédmódban és az értelmezési távlatok viszonylagosságában megnyilvánuló inkongruenciát a befogadói értelem foglalja egységbe, aminthogy a többi diszparát elemet is az olvasója össze. Következésképpen illetékessége sem egyoldalú ítéletalkotásra korlátozódik. Ellenkezőleg a fiktív és az olvasói élethelyzetek különbségeinek tudatosításán túl a tételes etika vezértrópusait sorra „defiguráló” alakzat, az ironia tapasztalati világában teljesebben ki (ön)reflexív tevékenysége.

A lélektaniség és a líraiság recepciótörténeti útkeresztelkedésén

A Petelei-életművel szinkron kritikai recepció a tragikumkérdés labirintusából kivezető utakat, s egyben az újraolvasás további lényeges aspektusait is felvázolja dolgozatomban előtt. Elsősorban Szini Gyulának a már érintett cikke foglal magában megfontolandó értelmezési javaslatokat. Befogadástörténetileg ugyanis kivételes hagyomány- és problématudat jellemzi az ítései szempontrendszerét. Közvetve a Gyulai-féle címkézés-mód ellen emelte fel szavát a szerző, amikor azt állította Petelei írásmódjáról, hogy „a feketében feketére való festést nem is gyakorolja.”⁴⁶ Az öröklőnél árnyaltabb képet alakított ki az opusról, valamint a történetorientált olvasásmódot is új irányba mozdította el azáltal, hogy *a szubjektumelbeszélés lélektani kidolgozottságát értékelte a leg-többre:* „Az emberek szenvedélyét, bűneit, aljasságát, romlottságát színes elemeire bontja (...) Sőt Petelei lélekfestő művészete ott csúcsonylik fel, ahol az emberi lélekből a legrejtettebb, legmélyebb és legmelegebb vonásokat csalja ki nagy művészetével.”⁴⁷

A Petelei-recepció további vitális mozzanatát képezi a *líraiság kérdése*, amely a maga összetettségében s megválaszolhatatlanságában vetődött fel az imént idézett írásban. Fogalom- és problémátörténetileg megjegyzendő, hogy az alkotói „alanyiség” hangulati artikulálódására, mi több a szerző önkifejezésre hajló magatartására értődött rá

⁴⁶ Szini: i. m. 2.

⁴⁷ Uo.

a líraiság metaforikus képzete. Szini sem menlevelet keresett a *lírai-alanyi hangoltság* számára, hanem a narratív origó kívülállásának és/vagy bennefoglaltságának paradoxitására hegyezte ki e kérdést: „Egyáltalán Petelei az elbeszélő »objektivitásával« óvakodik tőle, hogy túlságosan lírikus legyen, hogy az alakjait egészen a maga világfelfogásának körébe szorítsa bele, és ezért a gondolatokért való felelősséget többnyire az alakjai vállalják. Hogy nagyjából mégis az ő világfelfogását tükrözik vissza, az természetes, mert végre is ő ellenőrzi a szavak és az érzések világát.”⁴⁸ Magától értetődik, hogy a századfordulós modernség esztétikai nézetei szerint megfogalmazott ítései észrevételekben, úgy Péterfy⁴⁹, mint *A Hét* vonzaskörében tevékenykedő Szini cikkében, „az egyéniség, az én a »lélek valósága« (...) metafizikai lénygszerűségeként voltak jelen, s ezekhez kapcsolódott esztétikai létszemléletüknek az a hitszerű mozzanata, hogy a világteremtő képességekkel rendelkező művész korlátlan ura a nyelvnek”.⁵⁰ Az irodalmi megszólalás szerzői (alanyi) szituáltságának a romantikától örökölt értelmezési keretei között pedig a líraiság, s egyben a lírai elbeszélés fogalma megmerevedett. A vázolt körülmény nem csak a Petelei-novellák olvasásmódját vetette vissza esztétikai téren, hanem a magyar irodalmi gondolkodást éppúgy meghatározta.

A lélektaniség kérdéssora

A lélektaniségnek a kortárs recepcióban felbukkanó problémája, irodalomelméletileg újrakontextualizálódva, napjainkban még inkább fokozódó, magával sodró intenzitással jelentkezik. A líraisággal-alanyisággal szembeállított, ámde azt korántsem kizáró objektív (lélektani) elbeszélésváltozathoz kapcsolódó kérdéseket Szini sem feltételezte sorra megválaszolhatóknak. A narrátori én azonosíthatóságának, illetve nyelvi jelenlétének dilemmája még a legkorszerűbb prózapoeitikai alapok segítségével sem oldható meg egyértelműen. És nem annyira azért, mert a „beavatkozásmentes” elbeszélés maradéktalanul nem vihető véghez, hanem inkább, mivel e művészileg hiteles szereplőformáló-módszer ellenszegül az egyoldalú vizsgálódásnak és értelmezésnek.

E 19. század végi írói gyakorlat semmibe vette azon befogadói beidegződést, amely az értelemteremtő s igazságtevő narrátor hangjához, illetőleg a történetlekerékítő alkotásformához ragaszkodott. Még a műkritika zárt novellaszerkezethez szokott képviselőiben is negatív reakciót váltott ki az az elbeszélői gesztus, amely megnyitotta a mű szövegterét és belépésre bátorította az implicit olvasót, mi több értelmezői s ítéletalkotói feladatkört bízott rá: „Kompozíciójának és fölhalálásának gyöngeségére mutat az is, hogy végül rendszeren egy csapással metszi szét a mese szálait, vagy az olvasó tetszésére bízta, hogy színezzé ki magának a következményeket.”⁵¹ A narratív logika ugyanis következetesen hézagos, retorikailag pedig az elhagyás (detrakció) elvét követi a szövegépítkezés. Ilyenformán pragmatikailag egyetlen „fénycsóvát villant meg a történet valamelyik része felé, a többi homályban hagyja, s a kiegészítés irányában az olvasót csak elindítja.”⁵² A magyar prózaelmélet viszont csupán a 20. század első évtizedeiben

⁴⁸ Szini: i. m. 3.

⁴⁹ [Péterfy Jenő] –r.: *Petelei István: Jetti*. BpSz., 1893. 76. 204. sz. 458.

⁵⁰ Dobos István: *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995. 100.

⁵¹ Szana Tamás: *Petelei István: A fülemile*. Nemzet, 1886. márc. 16. 75. sz. 1.

⁵² Galamb Sándor: *A rajzforma fejlődése elbeszélő irodalmunkban*. BpSz., 1925. 53.

jutott el arra a szintre, hogy tudományos szempontrendszerből felmérje a Petelei-novellisztika kezdeményezéseinek jelentőségét és megállapítsa műfajtörténeti helyét. Az 1880-as, 1890-es években irodalmi formaformátumot kiváltó szövegképzési elvek, mód-szerek e kisepikai világban is kifejezésre jutottak. Galamb Sándor műfajpoétikai vizsgálódását összegezve, a szerkezet nyitottságában, a cselekmény (olykor egyetlen epi-zódba) sűrítettségében, a lélektani fordulatra épített konstrukcióban tükröződtek. A tanulmány egyik részkövetkeztetése szerint „nem annyira a cselekménytelen jellem-ábrázolás” és a „művészi tömörségű” rajzforma őrizte meg a Petelei-életmű emlékét az irodalomtörténetben, mint inkább a tragikum lélektani feszültségének megidézésmód-szere, miután nemcsak egyediséget kölcsönzött annak, hanem Mikszáth opusa fölé is emelte e tekintetben.⁵³

A Petelei-féle irodalmi pszichologizmus poétikai vonásait kiemelő és méltányoló kritikai hagyományvonulatnak, amely Csernátóni Gyula cikkétől⁵⁴ Szini és Schöpflin esszéin át Galamb Sándor szakmunkájáig húzódott, ideiglenesen nyoma veszett a recepciós folyamatokban. Az 1940-es évektől kezdve ugyanis a kritikai realizmus eszté-tikai ideológiájának „fényében” háttérbe kerültek a lélektaniség és a drámai-balladai prózaformálás egymást metsző kérdéskörei. Az eredendően szociológiai jellegű szöveg-megközelítés, novellaelemző eljárás legfeljebb az alkotások szociáletikai értelmezéséig juthatott el, ugyanakkor erősen korlátozta a befogadói tapasztalat egyéb aspektusait. A korszak Petelei-olvasatát az ábrázoláseztétikai irodalomszemlélet igazságideá(l)ja ha-totta át. A szépirodalmi alkotást a társadalomkritika eszközüvé degradálták, amely így közösségi problémákra mutat rá, s egyúttal a megoldást, az erkölcsi normarendszernek megfelelő választ is megadja. Ennélfogva kerülhetett olyasféle esztétikai beállítá-sba e novellavilág, amely szerint a befogadó emotivitására (szociális-erkölcsi érzékére, ér-zelmi világára) erőteljesebb hatást gyakorol, mint értelmére s képzeletére, alkotótevé-kenységre serkentve őt.

Mindenekelőtt Kozma Dezső monográfiája kísérelt meg kilépni a fogadtatástörté-net e hanyatlási szakaszából. Így főképpen az egyoldalúan szociáltematikai rendszere-zésű életmű-értelmezések hagyományától távolodott el. Azonfelül a szocreál esztétika kánonképző direktívái szerint gyártott „fővonal”-konceptiótól is eltért, minthogy Mikszáth és Móricz elbeszélői életműve ellenében a lélektani feszültségű tragikum epi-kai folytonosságát szemléltette, amelyet a 19. század végén mindenekelőtt Petelei ho-nosított meg a novellaformában. A magyar irodalomból Kemény Zsigmond és Arany János poétikáját, valamint az erdélyi balladavilágot tartotta meghatározónak. A drámai lélektaniség és/vagy a lélektani drámaiság mibenlétét feszegetve annak sajátos be-szédmódozatára szintén kitért, amely szaggatottságával, az elhallgatás alakzataival és az atmoszférasejtetés hatászközeivel a székely népballadákra emlékeztet.⁵⁵ A művészeti előzmények Petelei opusának hatástörténeti helyét is kijelölik, és pedig a pszicholo-gizmus poétikai kontextusában. Kozma szerint e prózavilág kivált „az elmélyült lélek-tani elemzés” által, valamint a maga „műfaji újdonsága”-ival, „drámaiság”-ával, „azt a novellatípust készíti elő, amelyet Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond emel majd európai rangra.”⁵⁶

⁵³ Galamb: i. m. 68–69.

⁵⁴ Csernátóni Gyula: *Petelei István: Az én utcám*. Fővárosi Lapok, 1885. dec. 23. 37. sz. 1.

⁵⁵ Kozma: i. m. 86–89.

⁵⁶ Kozma: i. m. 24.

Az időben hozzánk közelebb eső értelmezési periódusban Bodnár György a pszichologizmusnak az irodalmi naturalizmustól kapott-átvett örökségét látta dominánsnak Peteleinél. A pozitívizmus természettudományos determinációtana pedig, amely a lelki-érzelmi tartalmak szuverén közlésmódját hívta létre, Arany balladáinak morális alapú tragikumértési hagyományával szervesült. E tanulmány mutatott rá arra, hogy nem a Kemény-féle belső monológot követte, következésképpen nem is a tudatalatti narratív technikát vetítette előre az írói gyakorlat: „Petelei balladisztikus elbeszélései ugyanis nem a belvilág tartalmait jelenítik meg a nyelv és a fogalmak eszközeivel, hanem a lelki folyamatok testetöltését a magatartásban és a cselekedetben.”⁵⁷ A balladai lélektaniségnek a tragikum kérdéskörével érintkező alakulástörténetében legalább Schöpflin óta, ha nem már őt megelőzően tisztázhatatlan, hogy végzettség-e vagy erkölcsi normarendszertől függ-e a fiktív alak tragikus megsemmisülése. A tegnap szakirodalma az utóbbi nézetet mondta a magáénak.⁵⁸ S komplex elemzések, külön tanulmányok erősítették meg ezen értelmezési hagyományát a Petelei-recepcióban. Közülük Györke Ildikó munkái emelkedtek ki tudományos színvonalukkal, szövegközeli, egyszersmind irodalomtörténeti, -elméleti és esztétikai interpretációs kultúrájukkal. A balladaszerű novellaváltozatra összpontosítva: a drámai beszédmóddal, az atmoszférasejtetés effektusaival, a lélektani fejleményekre, a lelkiismereti konfliktusokra összpontosító narratív eljárással egyaránt elmélyülten foglalkoztak.⁵⁹

A lélektaniség problémapárhuzamait érintően egyes értelmezések, így Bori Imrée, a naturalista esztétika s irodalmi-művészeti törekvések tematikai-poétikai beszüremkedésének változatait vizsgálták. A „jegyzőkönyvezés” módszerének felel meg a dialógusokra szorítókozó szövegalkítás, az objektív narrátori perspektíva, amely csupáncsak „állapotot figyel meg és rögzít, az ennek körén belül lejátszódó mozgások leírója.”⁶⁰ „Am a naturalizmus hosszadalmas, »tudományosan« fejtegető modorát, leírás-módjait alig veszi át. Inkább a romantikától örökölt egzotikus groteszket igyekszik vele reális, köznapiságú hiteltűvé formálni.”⁶¹ – fűzöm hozzá Németh G. Béla gondolatait idézve, aki szerint eszmetörténetileg a pozitívizmus egyes alapfelfogásaival kerülhetett kapcsolatba Petelei művészete. „De csak részben fogadta el. Az akció-reakció elve csak a lélekállapot, a kezdeti helyzet kialakításában játszik nála jelentős szerepet; utána már saját természetű, törvényű, működésű állapottá lesz.”⁶²

Elbeszéléstechnikailag az objektív lélektaniségű novella szerkezete a drámai jelenetfelépítés (szcenika) alapelemeit veszi kölcsön, kommunikációs helyzete meg az implicit olvasó nézőpontját illeszti be a szövegvilágba. A jellegzetes Petelei-novella indításakor és/vagy befejezésekor, illetve a cselekmény leglényegesebb pontjain monológba, dialógusba és/vagy polilógusba hajlik. Egyszersmind az értelmezői-értékelői szerep feladat-

⁵⁷ Bodnár György: *A „mese” lélekvándorlás. A modern magyar elbeszélés születése.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1988. 40.

⁵⁸ Dobos: i. m. 95.

⁵⁹ Györke Ildikó: *A balladaszerű novella megjelenése Petelei Istvánnál.* Irodalomtörténet, 1992/2. és Uő.: *Novellatípusok a századvég irodalmában.* (Kéziratot kandidátusi értekezés.) Bp., 1994.

⁶⁰ Bori Imre: *A „helyi színek” erdélyi írója. Petelei István.* In; Uő.: *A modern magyar irodalom modern irányjai.* II. Naturalizmus. I. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1989. 125.

⁶¹ Németh G.: *A válságba jutott kisember írója.* 136.

⁶² Uo: 135.

körét formálja meg textuálisan. A narrátor viszont megválnak a nyílt véleményező-ítéletalkotó kitüntetett pozíciójától, és a fiktív alakok megnyilatkozásai, beszélői szövegei mögé vonul vissza. Ezenkívül a szubjektumelbeszélés poétikájával összhangban a lényegi átalakulás nem a külső eseménysor (a cselekmény) síkján következik be, hanem a lélektani folyamatokban zajlik le. A fordulat a tudat világában játszódik le, a személyiségroncsoló mentális-emocionális deformálódás úgyszintén a „benső terekben” éri el a maga végleit. Egyenes beszédforma a döntő változást nem részletezi, nem elemzi, csupán közvetve jelzi. Ebből eredően az implicit olvasó, belépve a szövegterbe, legfeljebb a dialógusok és a non-verbális jelek köztességében következtethet a fejlemények pszichikai indítékaira. Hiszen a mindentudás privilégiumairól lemondó, avagy azoktól megfosztott narrátor nem hatol(hat) be a tudat szférájába, hogy az események motívumait, a lelki feszültség növekedését fokról fokra kövesse. Éppígy elmaradnak részéről a folyamatokra vonatkozó megjegyzések. A következőes narratív logika szerint elhagyott nyílt elbeszélői megnyilatkozások mint szemantikai hézagok kiegészítő műveletsort követelnek meg a befogadótól. A párbeszédbe beépített részek hasonlóképpen az olvasói képzelet konzisztenciateremtő közreműködésének biztosítanak helyet a műben. Mint a szövegbe beiktatott jelentésteli űrök teszik kérdésessé a dialógussal szemben támasztott szokványos elvárásokat. A verbális kontaktus e változata nem egyértelműsíti a megszólaló személy szándékát vagy kilétét, s többnyire csak részleges ismereteket nyújt az eseményekről. Ilyesformán a szemantikai üres mezők jelölik ki azt az interpretációs utat, amelyen az olvasói intellektus pozíciója a szövegvilágban halad, erre s arra felfigyel.⁶³ Az objektív lélektani elbeszélés-változat a sugalmazás poétikai eszközkészletével él. Ezért a szereplői előbeszédet kísérő és megfigyelői helyzetből rögzített jellemzőkön kívül a szintén csak látszatra jelzőértékű környezetleíró szövegelemek kínálkoznak értelmezői fogódzópontként. Jóllehet mindezek segítségével csupán közvetve tájékozódhat a belvilág állapotáról és reakcióiról a befogadó.

A Petelei-féle szubjektumelbeszélés azonfelül, hogy tartózkodik a hős részletes bemutatásától, léthelyzete előzményeinek és következményeinek áttekintésétől, a fő alak látószögét is szűkre vonja. Főként a tragikomikus vagy a groteszk összehatású és belső perspektívaltságú novellákban korlátozza a központi figura pozíciójának mozgékony-ságát, egyúttal a szereplőtársakét is, s így az előbbi alak képtelen külső nézőpontból (sajátjától eltérő érték- és ismeretvilág alapján) képet alkotni önmagáról. Ráadásul a legérdekfeszítőbb pillanatokban a tudat világához sem a hősöktől, sem a történetmondótól nem kap kulcsot a befogadó.

Ezek szerint episztemológiai síkon a metafizikai fedezetű bizonyosság, a mindentudás irányában támaszt kétséget Petelei prózája, egyben a monolit és izolált értelmezési-értékelési lehetőségeket is kikezdi, hisz úgy a külső, mint a belső folyamatok tisztázhatóságát illetően kételyt vált ki az olvasóban. Az ironikus és/vagy groteszk művekben az ismeretrendszer és az értékvilág irányjelzői elhalványulnak, az így bizonyos mértékig eltájtolt befogadót saját észlelési és a textuális jelek közötti tájékozódási képességére utalja a narráció. S bár felajánlja a reorientáció támpontjait, az értelmezői autonómiát mindenkor tiszteletben tartja. A befogadói eligazodást segítő, ámde látens szövegelemek voltaképpen csak az ezredforduló horizontján válnak szembeötlővé. (Bodor Adám novellisztikája az objektív elbeszélésforma tökéletesebb, illetve a sugalmazás poétikájának jóval gazdagabb eszköztárát ve-

⁶³ Iser, Wolfgang: *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore–London, 1978. 168.

szi igénybe. S ilyen módon az elhallgatás alakzatainak rejtettebb változata fejt ki esztétikai hatást. A kül- és a belvilág értelmezését illetően tanácsstalanságba, sőt teljes érték-bizonytalanságba taszítja az implicit olvasót. A különböző nézőpontok viszonylagos-sága legfeljebb részértelmezésre jogosít fel, amely azonban éppúgy elveszítheti stabilitását, mint minden teljes és zárt magyarázatrendszer. Mindenesetre úgy a 19./20. századi, mint a 20./21. századi novellavilág szuverén megismerési modell felépítésére apellál, mert a világ intellektuális áttekinthetőségének, etikai elrendezhetőségének kérdéses-sége, illetve az értéklabilitás nem mentesít a megértés feladata alól.)

A fentieket összefoglalva, az objektív elbeszélésmód magával vonja, hogy a „lélek állapotának belső elemzése (...) Peteleinél inkább csak sejtetően, eredményt szolgáltatató háttérként van jelen, mint közvetlenül elmélkedő betétként.”⁶⁴ A novellaszöveg nyelvi *energeia*-ja pedig a monológ, a dialogizált monológ, a dialógus, a polilógus stb. beszédformájában sűrűsödik, az elbeszélést benső dinamizmussal telíti, s így a maga széles esztétikai hatókörét alakítja ki pragmatikai vetületben. Az újabb idők irodalomelméletének a nyelvhasználatra mint tevékenységre terelődő érdeklődése pedig további szempontokat biztosít értelmezői próbálkozásaim számára, főképpen a Petelei-szövegekben honos nyelvi cselekvés- és beszédaktus-változatok, valamint azok konstitutív és performatív oldalának vizsgálatakor.

Interpretációs fordulóponton

A lélekτανισág kérdésére összpontosuló interpretációs párbeszédbe a nyelvfilozófiának és a tudományak azon alapállításai vonhatók be, amelyek a gondolkodásunkra rátelepedő lélek és test, szellem és anyag, szubjektum és objektum (szubsztanciális lét/világ) kettősséget kísérelték meg semlegesíteni, feloldani. Az analitikus irányultságú, valamint a transzcendentális (nem-analitikus) nyelvfilozófiai megközelítés egymást termékenyen kiegészítő szövegértelmezési lehetőségekre tesz javaslatot. A kései Wittgensteinnek a nyelvre vonatkozó nézete, mármint az 1953-ban megjelent *Filozófiai vizsgálódások* hatása egybe esett azon filozófiai törekvésekkel, amelyek metafizikailenes szellemi mozgatóerejükkel együttesen nyelvi irányváltásra ösztönözték a 20. századi gondolkodást.

Wittgenstein a nyelvi jelek jelentése és használata közötti szoros korrelációra mutatott rá: „*Önmagában* minden jel halottnak tűnik. *Mi* ad nekik életet? – A használatban él.”⁶⁵ Egyben azzal a szcientista illúzióval is leszámolt, amely szerint a nyelvi kifejezések jelentése adekvátan leképezhető. Ezt a logikailag-ismeretelméletileg optimista elképzelést ugyanis kizárólag akkor lehetne keresztyülvinni, ha a szavak (mint a fogalmak nyelvi megfelelői) teljes egészükben leképeznék a tényeket (a valóság formáját). Bertrand Russel logikai atomizmusától és saját korábbi meggyőződéseitől függetlenül állította Wittgenstein, hogy a nyelvi alakulásfolyamatokban, más-más szövegkörnyezetbe kerülve, a jel különféle értelmet kap. Vagyis használata során képlekennyé lesz a jel jelentése, s ezért végérvényesen sohasem rögzíthető.

Továbbá a szó-, illetve a mondatfajok és azok használati módjának sokféleségét fontolgatta Wittgenstein: „De hát hányféle fajtája van a mondatnak? Mondjuk állítás,

⁶⁴ Németh G.: *A válságba jutott kisember írója*. 137.

⁶⁵ Wittgenstein, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford.: Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1998. 189.

kérdés és parancs? – Ilyen fajtából *számtalan* van: számtalan különböző, használati módja van mindannak, amit »jel«-nek, »szó«-nak, »mondat«-nak nevezünk. És ez a sokféleség nem valami szilárd, egyszer s mindenkorra adott; hanem a nyelv új típusai, mondhatni új nyelvjátékok keletkeznek, mások meg elavulnak és elfelejtődnek.”⁶⁶ A nyelvhasználat sokféleségére vonatkozó észrevétel jelentékeny lendületet biztosított az uralkodó nyelvszemléleti hagyománytól elszakadáshoz. Azt megelőzően ugyanis elsősorban a kognitív (ismerettel kapcsolatos) funkciókat⁶⁷ tulajdonítottak a nyelvnek, igazságértékét elemezték. „A nyelvre vonatkozó 20. századi vizsgálódások szembeötlő jegye az az egyre határozottabb felismerés, hogy a nyelv nem kognitív aspektusainak – az esztétikában, az etikában, a filozófiában, a neveléstudományban és a politikában – döntő és központi szerepe van.”⁶⁸

Az ideális nyelv megteremtésének feladata helyett a grammatikai (lingvisztikai) elemzéssel kapcsolatot kereső wittgensteini (nyelv)filozófia a meglévő nyelv használatának leírását tűzte ki céljául.⁶⁹ S ekképpen „a szavakat metafizikai használatuktól újra visszavezetjük mindennapi alkalmazásukra”⁷⁰ – mondta a német gondolkodó. A homo loquens életét ugyanis nyelvi játékok hálózák be. Valamennyi egyedi grammatikával rendelkezik, vagyis játékszabályokon alapul. A zavartalan kommunikáció a játékszabályok egyeztetését előfeltételezi. Lényegileg a szabályok léte és elfogadása teszi lehetővé a nyelvi játék lefolytatását. A „játszótársak” (a beszélgetőpartnerek) előtt nem csak ismeretes e koordináló rendszer, hanem magukra nézve kötelezőnek tekintve alá is vetik magukat. Ez a körülmény azonban nem zárja ki a nyelvi játékokra vonatkozó metareflexió (elméletalkotás) lehetőségét, miképpen a stratégia tökéletesítését, (újja)teremtését sem, sőt a játék tanítását és tanulását termékenyen irányítja és ösztönzi. A személyközi életformává lényegülő nyelvi játékok keretei oly szorosan érintkeznek vagy fedik át egymást, hogy mögéjük hatolni képtelenség. A nyelv világában történik minden.

Wittgenstein nyelvjáték-elméletének egyes gondolati ösvényei egyenesen Austin beszédaktus-elméletéig vezettek el.⁷¹ Hatástörténetileg a német teoretikusnak legfőképpen azon elmefuttatásai válnak irányjelzővé, amelyek a nyelvi játékok szintaktikájára és szemantikájára (azaz grammatikájára) irányuló vizsgálódást a pragmatika (azaz a használat) aspektusával helyezték összefüggésbe. S így már a kijelentés valóságtükröző eszményét eltörlő, egyben monolit létmódját is tagadó személyközi játékelméletben pragmatikai fordulatot vett a 20. század nyelvfelfogása.

A John L. Austin W. James-előadásai (1955) által lendületet nyert nyelvfilozófiai kutatások elutasították azon eszmei-elméleti hagyományt, amely valóságleíró feladatot tulajdonított a nyelvnek, vagyis eszközserűvé fokozta le azt. A kortárs angolszász analitikus filozófiával vitázva szinte az emberi gondolkodással egyidős állításokat von-

⁶⁶ Wittgenstein: i. m. 30.

⁶⁷ Black, Max: *A nyelv labirintusa*. Holnap Kiadó, Bp., 1998. 95.

⁶⁸ Uo.

⁶⁹ Wittgenstein: i. m. 80.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Mindazonáltal megjegyzendő: teoretikai vita tárgyát képezi, hogy „Austin Wittgenstein követője vagy fegyvertársa, vagy pedig épp ellenkezőleg, ellenlábasa lett volna.” – Kálmán C. György: *A beszédaktus-elmélet szövegfelfogása*. In: Uő.: *Te rongyos (elm)élet!* Balassi Kiadó, Bp., 1998. 72.

ták kérdőre. Ily módon egyebek mellett az igaz és hamis mondatok közötti dichotómiát cáfolták meg, közvetve pedig az igazságesszmény ismerve szerint felállított episztemológiai modellt vonták kritika alá. A beszédaktus-elméletben: „Szavak és tettek szembeállítás helyett a szavak minden használata tetté válik.”⁷² A nyelv leíró vagy állító (konstatív) oldalát semlegesítve, annak a beszédérintkezést, a *beszédcselekvést*, a személyközi jelcserét irányító performatív (lokúciós, illokúciós és perlokúciós) természetét hangsúlyozta Austin. Elgondolása szerint a nyelv kognitív szerepe a kommunikációs kölcsönviszonyban oldódik fel.

A nyelvtudomány területén a humboldti nézetek a mai kommunikációs nyelvészetbe épültek be, az analitikus nyelvfilozófia szellemi örökségéhez pedig Bühler nyelvteóriája nyúlt vissza az 1930-as években.⁷³ A fent érintett beszédaktus-elmélet a szövegnyelvészet számára nyújtott új vizsgálódási szempontrendszert, ami pragmatikai irányváltást eredményezett e diszciplína történetében. A paradigmaváltás a szövegnyelvészet, a szociolingvisztika a nyelvészeti pragmatika, a kommunikációelmélet, az interakció-elmélet, a társalgáselemzés és a beszédkutatók, vagyis a nyelvtudomány felerősödő és/vagy újonnan jelentkező irányzatai számára „elméleti nyitás”-t⁷⁴ jelentett. Az itt csak nagyvonalában vázolt konstelláció tehát a tudományközi kapcsolatok kialakítására biztosít jó esélyt, így a Petelei-interpretáció irodalomteoretikai keretein belül is.

A nyelvfilozófiai örökségből az említettek mellett azon nézetek épülnek be a korszerű nyelvfelfogásba, egyszersmind alakítják ki a műértelmezés tájékozódási rendszerét, amelyek szerint szubjektum és objektum szintézise a nyelv alkotta „világ(kép)”-ben (Martin Heidegger) teljesedik be. A heideggeri nyelvértés e kérdés Humboldt képviselte gondolati tradícióját is magában foglalja. A 17/18. századi német bölcselő hatás-történeti helyét eleve kijelöli az, hogy a nyelvnek mint elvont eszközrendszernek (holt kreatúrának) az elképzelését elhárítva, a beszédaktus, a beszélés (eleven) tevékenység jellegét húzta alá. Vagyis a nyelvet nem a produktum [Erzeugtes], nem a zárt, eleve kész és időtlen stabilitású rendszer, hanem a produkció [Erzeugung] fogalmával definiálta. Lényegileg időben zajló dinamikus és kreatív folyamatnak, szüntelen önteremtődésnek határozta meg. Humboldt fejtegetését követve: „a nyelvet nem tekinthetjük kész, egészében áttekinthető vagy lépésről lépésre közölhető anyagnak, hanem úgy kell felfognunk, mint ami szakadatlanul létrehozza önmagát.”⁷⁵

A nyelv természeténél fogva sajátos entitás: az emberi lét eredendő szférája. Ilyen értelemben véve, antropológiai síkon az egyéni és a közösségi fogalom-, illetve gondolatalkotás, a nyelvi kölcsönhatás szintjén pedig a kommunikáció és a(z ön)megértés foglalatának bizonyul. Az öntudat alaptevékenységét a szubjektum és az objektum közötti kölcsönviszony képezi, amely a maga összetettségében a nyelv világában bontakozik ki. A szubjektum érzéki tevékenységéből és a „szellem belső cselekvése”-ből kikristá-

⁷² Pléh Csaba: *A szaván fogott szó*. In: Austin, John L.: *Tetten ért szavak*. Ford.: Pléh Csaba. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990. 10.

⁷³ Fehér Erzsébet: *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat*, (Nyelvtudományi Értekezések, 147.) Akadémiai Kiadó, Bp., 2000. 25.

⁷⁴ Fehér: i. m. 29.

⁷⁵ Humboldt, Wilhelm von: *Gesammelte Schriften*. Berlin, 1903–1936, VII, 57–58. [VI, 102.] – a fordítás lelőhelye: Bengi László: *Nyelv, struktúra, megértés. Humboldt nyelvkonceptiója nyomán*. Szépliteraturai Ajándék, 1998/2–3, 5.

lyosodó képzet nyelvi mozgáspályája az eltávolodás-visszatérés irányvonalat írja le. Az objektummá átalakuló képzet tehát nem zárul ki a szubjektivitásból e folyamat során, hanem nyelvi eredetű egybe tartozásukat artikulálja öntudati szinten. Továbbá az interaktív megértés terét képezi a nyelv, „melyben a kommunikáció már nem pusztán a másik ember felé fordított tekintettel történő együttalkotás, hanem ennek érdekében a nyelvnek való megfelelés pontosabban a nyelvvel – mint szubjektummal – való dialogikus együttalkotás”⁷⁶ alaphelyzete. Ennélfogva a mű esztétikai-kommunikációs létmódjában, egyszersmind „a (másik) megértés(é)”-nek köszönhetően a nyelv mint az élő „beszéd totalitása”-nak dimenziója a világ megalkotását vonja magával. Az eddigieket összegezve, tulajdonképpen a nyelv instrumentális és produktumfelfogását tagadta Humboldt, valamint a szubjektum (a szellem) nyelvalkotó tevékenységének nézetét valló metafizikai hagyománytól távolodott el, amikor a nyelv kreatív, alkalmasint önteremtő mivoltát fontolgatta.

Heideggernél éppígy a világkonstituáló tevékenységében felfogott nyelv antropológiai horizontján: a nyelvhez fűződő „viszonyunk [Verhältnis] olyképp mutatkozik meg, mint az össze-tartozás [Ver-Hältnis].”⁷⁷ A beszéd és a hallás kölcsönviszonyának, -hatásának – már Humboldt-nál felmerülő – problematikáját is újragondolta, -értelmezte és beillesztette bölcséletébe Heidegger. A szembeállítás lehetőségét eleve eltörölte: „A beszéd mint monda: önmagánál fogva hallás. Meghallása a nyelvnek, amit beszélünk. Így tehát a beszéd nem egyúttal, hanem *mindenekelőtt* hallás. A nyelv e meghallása minden egyéb előforduló hallást megelőz – alig észrevehetően. Nem egyszerűen beszéljük a nyelvet; *abból* beszélünk. Erre csakis az tesz képessé minket, hogy már mindig is hallgatunk a nyelvre. Mit hallunk ekkor? A nyelv beszédét halljuk.”⁷⁸ A hallás nem értékelhető le merő kísérőjelenséggé, ugyanis „nem más, mint a minden észlelést és képzetalkotást már egybetartó mondani-hagyás [*Sichsagen-lassen*]. A beszédben mint a nyelvre való hallgatásban a hallott mondat halljuk újra. Hagyjuk, hogy néma hangja elérjen minket; miközben a nekünk fenntartott hangot kívánjuk, felé hatolva hívjuk el őt.”⁷⁹

A fent taglalt metafizika-ellenes nyelvelméleti, -filozófia nézetekkel összhangban átminősül a magyar műértelmezési kultúrában, s így a Petelei-novellisztika interpretációs hagyományában is meghonosodott ontológiai kategóriapáros, a lelki táj⁸⁰ és a hangulatiság fogalma. Az előbbi képzetnél a szubjektum-objektum kölcsönviszony nyelvbe ágyazott-

⁷⁶ Bengi: i. m. 9.

⁷⁷ Heidegger, Martin: *Az út a nyelvhez*. Ford.: Hévízi Ottó. In: *Uő.: „... költőien lakozik az ember...”*, T-Twins Kiadó/Pompeji, Bp., Szeged, 1994. 223.

⁷⁸ Heidegger: *Az út a nyelvhez*. 237–238.

⁷⁹ Heidegger: *Az út a nyelvhez*. 238.

⁸⁰ Mezei József *A magyar regény* c. tanulmánykötete az 1900-as évek fordulójának prózáját a „lelki táj” művészetének betetőzőjeként méltatta. A korszak irodalma a kisváros kínálta témákhoz vonzódott. A vidék jelképe ssége „pszichológiai érzeteket és terápiát jelenthet.” Az ún. tájirodalomban a múlt, vagyis egy elvesztett világ idővel megszépült. Az emlékezés jelene felől idillinek tűnő életforma iránti nosztalgiát rejtette magában a regionalizmus szimbolikája. Másrészt az adott társadalmi helyzetből is (bár mérsékelt kritikai tendenciával) ideiglenes kilépésre biztosított lehetőséget. E prózavonulatból a tragikus Petelei-novellák a „zárt földrészt”, Erdély szellemének „etikai-kultikus őrzése” által magaslottak ki. (Mezei József: *A magyar regény*; Magvető Kiadó, Bp., 1973. 458.)

ságából, egyúttal párbeszédre nyitottságából és reflektáltságából eredően a tudattartalmat magába sűrítő külvilág, illetve a létértelmező táj nyelvivé oldódik. A mű szövegterében pedig egyik is, másik is átesztétizálódik (*Őszi éjszaka, Két fehérszép, A tegnap a ma ellen...*).

Ugyancsak Heidegger nyelvértelmezése és filozófiája segítségével gondolható újra még egy, az életmű értéstörténetében vissza-visszatérő kérdés, a Péterfy-kritika által kiemelt *hangulatiság* poétikai mibenléte. A „*hangulat*”, a „*hangoltság*” és a „*hangolt-lét*” hermeneutikai fenoménje tehát újraértelmezői próbálkozásaim sarkalatos pontjait képezik (*A Csulakok, az Alkonyat, A vén nemes*). Teoretikai irányjelzőül néhány bekezdést emelek ki Heidegger fejtegetéseiből: „A hangoltságban hangulatszerűen már eleve feltárul a jelenvalólét mint az a létező, amelynek a jelenvalólét a maga létében ki van szolgáltatva mint olyan létnek, amelynek neki magának egzisztálva lennie kell [zu sein hat].”⁸¹ Igen lényeges, hogy a *hangolt-lét* tulajdonképpen a *diszpozíció* filozófiai-hermeneutikai képzetkörébe tartozik, amely „nemcsak feltárja a jelenvalólétet belevetettségében és a létevel már mindenkor feltárult világra való ráutaltságában, hanem ő maga az az egzisztenciális létmód, amelyben a jelenvalólét folyamatosan kiszolgáltatja magát a »világ«-nak, hagyja magát illetni tőle úgy, hogy valamiképpen kitér önmaga elől.”⁸² Továbbá Heidegger szerint a jelenvalóság „konstitutív létmódja” a diszpozíció, sőt ilyenképpen lesz a *megértéssel egyenrangú*, valamint abból adódóan, hogy mindkét létmódot „egyformán eredendően a *beszéd* határozza meg.”⁸³

A líraiság fogalmi gyűrűjében

A hangulatiság elbeszélés-poétikai átértelmezésre váró fogalma, a líraiság hasonlóképpen vitális kérdéskörei felé irányítják interpretációs törekvéseimet. A líraiságnak a Péterfy és Szini reflexióiban megmutatkozó fő vonatkozásai, amelyekkel a fentiekben már foglalkoztam, az 1960-as, 1970-es évekig nem kerültek szaktudományos megvilágításba. Az elméleti lemaradás az életrajzi értelemben vett szerző attitűdjének dominanciát tulajdonító felfogásból következett, amely pedig az alanyi beszédhelyzetet felértékelő romantikus és/vagy metafizikai fedezetű értelmezési előzményekre vezethető vissza. S úgy a magyar irodalmi és kritikai gondolkodásban, mint a Petelei-művek olvasáskultúrájában mélyen gyökeret vert e nézet. Idevágó példának találok Rossmann Magda monográfiájának néhány mondatát, miszerint a kitüntetett elbeszélői tudat „[e]mbereit belülről rajzolja, közvetlen közletről látjuk őket gondolkodni, érezni és cselekedni. Ez [a] közvetlenség leginkább az Ich-Roman (novellára vonatkoztatva) formájában érvényesül. Petelei ezt a formát különösen akkor használta, mikor hangulatkelés [volt] a fő célja. De a levélalakban és az elbeszélés formáiban egész közletről szemléli alakjait, beléjük lép. Ez az erős lírizmus, az alakokkal való összeolvadás, érzelmes alanyiség, kétségtelenül egyhangúságot eredményezett.”⁸⁴

A szóban forgó metaforikus és képlékeny kategóriának jelentéstartománya az esztétikai dogmatizmus utáni évtizedekben szélesedett ki. A líraiság, pontosabban a lí-

⁸¹ Heidegger: *Lét és idő*. 163.

⁸² Uo: *Lét és idő*. 168.

⁸³ Uo: *Lét és idő*. 161.

⁸⁴ Rossmann: i. m. 25.

rai/lirizált novella (műfaji) fogalmának az elméleti-esztétikai gondolkodásban megújuló szemantikumával, s így kimeríthetetlen lényegével Dobos István korszak- és műfajmonográfiája érdemében foglalkozott. Külön szolt Egri Péter, Kántor Lajos,⁸⁵ valamint Gáspári László értelmezési változatáról, ezért eltekintek e szaktudományos előzmények taglalásától s vizsgálatától. Az utóbbi szerző *A századvégi novella lirizálásáról* c. tanulmánykötetével mégis kivételt kell tegyek, mivel műelemzéssel kiegészülő fogalom- és műfajkonceptiója a Petelei-novellisztika olvasástörténetének is részét képezi.

Gáspári László munkája a strukturalizmus által akkor, vagyis az 1970-es, 1980-as évek fordulóján megújult (szöveg)nyelvészeti és -stiliztikai szempontrendszer segítségével közelítette meg a lirizált novella műfaji jelenségét. Bizonyos megszorításokkal Jurij Lotman teóriájával összhangban másodlagos modelláló rendszernek állapította meg a műalkotást. S e kiinduláspontból a lírai és az epikai fikcióról egyaránt nyilvánvaló volt, hogy „a valóság variánsa, a mű pedig a fikcióé.”⁸⁶ A lotmani terminológián kívül specifikusan jakobsoni szakkifejezések és fogalompárok épültek be Gáspári fikciómeghatározásába, amely „mint a valóságra vonatkozó közlés, a művön kívüli világnak szűkebb vagy tágabb megfelelése, e világgal érintkező, azaz metonimikus karakterű.”⁸⁷ A jakobsoni elmélet a műfajértés területére is behatolt, s az empirikus valóságtól függő szubjektum-objektum-viszony szövegformáló logikájában nyilvánult meg: „Az »En és a külvilág« műfajonként eltérő bonyolult kapcsolata szerint a regényelméletben érvényes ambivalenciát, az *En-külvilág kettősségét* (kiemelés: P. GY.) a művészi próza egyik legfőbb sajátosságának tekintjük. E kettősség harmonikus/diszharmonikus volta a prózai műfajok értékrendszerét, pragmatikai struktúráit, szöveg-, jelentés- és stíluszerkezetét lényegileg meghatározza.”⁸⁸ Ilyenképpen „a lírával átítatott próza mindaddig nem vált műfajt, míg az »En és külvilág« kettőssége fönnáll. Mikor e viszony (megfelelés!) már átmegegy az *azonosságba* [kiemelés: P. GY.] csakis akkor érkezőnk, érkezhetünk a líra szuverén területére.”⁸⁹ „A líra, mely szubjektíválja az objektív világot” az alkotóművész és a társadalom közötti kapcsolatot is meghatározta, és a századvégen az előbbi számára „szerepvállaló” magatartást írt elő az értekező szerint. A műfajhatárok elhalványulásakor az „epikus keretben a személyiséget védő költészet”⁹⁰ húzódozott meg. A műfajelkülönítés fő ismérvét képező szubjektum és objektum közötti viszonyt tehát korántsem a nyelv világában feltételezte e tanulmány. A műfaj pedig olyan korstílusba ágyazódó történeti jelenségnek határozta meg, amely a szerzői én etikai-emocionális-intellektuális attitűdjének zárványát képezi. Azonkívül a társadalmi helyzet, „a külső valóság alkotói élménnyé, magatartássá válva, s megadva vagy kizárva az életnek a műben való elrendezését, átrendezését, újratereztését, a műfajon keresztül vetül a stílusra”.⁹¹ Ennélfogva a Peteleivel foglalkozó dolgozatrészt esztétikán

⁸⁵ Egri Péter *A költészet valósága* (1975), valamint Kántor Lajos *A líra és a novella* c. tanulmánykötetére vonatkozó megjegyzéseket lásd: Dobos: i.m. 102–104.

⁸⁶ Gáspári László: *A századvégi novella lirizálásáról*. (Nyelvtudományi Értekezések, 118.) Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 8.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ Gáspári: i. m. 7.

⁸⁹ Uo: 13.

⁹⁰ Uo: 41.

⁹¹ Gáspári: i. m. 25.

kívül eső (alkotáslélektani) tényezőkre vezette vissza a líraiság jelenlétét az applikációs példaként elemzett *Klasszi* c. novellában. Mindenképpen méltányolandónak tartom, hogy az irodalmi alkotás interpretációs nyitottságára is felfigyelt, és a befogadó értelemtulajdonító illetékességét is elismerte Gáspári. Bár alapvetően az olvasatok írói preformálhatóságát állította, illetve a strukturalista nézetekkel egyezően a jelentés műimmanens természetét emelte ki.⁹² S a beható szövegelemzések is e köztes gondolkodásmódról tanúskodnak, egyszersmind interdiszciplináris értékkel rendelkeznek.

Dobos István műfajmonográfiája határozottan szembefordult azzal az irodalomelméleti és esztétikai észjárással, amely a prózai szöveg lirizálódását a szerző személyével hozta összefüggésbe. Kérdőjelet tett azon értesmodell mögé, amely a fiktív világ felett álló szubjektumnak az epikai műbe (pl. hangulatkivetítés vagy szereplőkkel azonosulás által) beszüremkedésére, vagyis egyféle tematikai-nyelvi „beleplántálód”-ásra vezette vissza a műnemi eltolódást. A „mondanivalót” elsődlegesnek és fikción kívülinek tételező meggyőződéssel szöges ellentétben, a szuverén szövegszervezés jellegadó vonásait részesítette fokozott figyelemben az értekező. A szövegszintű (nem pedig stiláris) alakzatok, narratív eljárások alaptárból a metaforikusság elvét minősítette relevánsnak a lírai novellánál, amely lényegileg a metonimikus (fabuláris, kronologikus, kauzális) alakításmódot szorította háttérbe. A strukturalista indíttatású narratológia irodalom- és szövegértelmező módszertanára támaszkodva, a szóban forgó kisépikai specifikumot a maga esztétikai-poétikai összetettségében határozta meg a kötet szerzője: „A századvégi novellákban mindenekelőtt panteisztikus természet-látomásokban, a szereplővel azonosuló elbeszélő modalitásában, az ábrázolás szubjektív átítatottságában, az emlékfelidéző elbeszélőhelyzetet átjáró nosztalgiában, az atmoszférateremtő stilizálásban, a történeteket körüllebegő hangulatokban jelennek meg a »lirizált epika« elemei.”⁹³ Megjegyzendőnek tartom, hogy a narratori hangnem változatai vagy a hangulatkeltő tényezőknél kívül a mesei stilizálást, a környezetleíró és a képalkotó technikát emelte ki a líraiság markáns jegyeiként e tanulmány. Így járt el Petelei *Balogh Eszti* elment c. művénél is, amelyet az egyéni esendőséget „együttérző átélessel, lírai részvétellel” artikuláló prózai alkotások közé sorolt. A sugalmazás poétikai eszközkészlete jut érvényre ezúttal is, mivel „Petelei közvetlenül sohasem beszél a létezés levehetetlen terhéről, mégis az elbeszélésben a közösség néma gyásza mintha az értelmetlen áldozatnak, a megválthatatlan sorsnak szólna s az író részvéte, lírai filozófiája is igazán ettől kap egzisztenciális mélységet.”⁹⁴

Az elméleti „kijárat”

A fent részletezett kiszögellési ponton Gérard Genette műfajszemléletével érintkezik az újraértelmezés horizontja, amely problémátörténetileg elutasította a két- vagy hármas műnemi tartományra bontás tradícióját, módszertanilag a merev műfaji határok felállításának gyakorlatát, mi több a különválasztásra irányuló próbálkozás elméleti indokoltságát vonta kérdőre. A műnemek és műfajok eredendő képlekenységéből következően pedig felnyitott minden zárt és minden örökérvényű rendszert. És az *architextus* fogalmát bevezetve, történeti jellegű megközelítést javasolt, amely a műfaj-

⁹² Gáspári: i. m. 24.

⁹³ Dobos: i. m. 118.

⁹⁴ Dobos: i. m. 123.

oknak a műfajokba, valamint a műfajnak a beszédmodokba hatolásához egyenlő esélyt biztosított.⁹⁵ A műfaj irodalmi, a modalitás meg univerzális nyelv(észet)i kategóriaként épült be az architextus-konceptióba. Mindent összevéve, a három mód, mármint a „tisza narráció”, a „kevert narráció” és a „drámai utánzás” elméleti keretein belül végül is szakításra került sor az ontológiai jellegű, a szerzői személy (lélektani, eszmei, nyelvi stb.) alaphelyzetére épülő értelmezésmód hagyományával.

A fent vázolt irodalom- és műfajteoretikai belátások lényegileg egybeesnek a 19. század irodalmi modernitásának megkülönböztető jegyével, szövegformálódási dinamikájával. A magyar irodalomban a próza területén, a megújuló novellaformában jutott érvényre e poétikai lendület, úgymint a műfajok egymásba mosódásában, illetve a hangnemek egymásba vegyülésében, egyúttal a műfajoknak a hangnemek területére belépésében. A kispikái jelenség mint olyan nem szűnt meg, válságos helyzetbe sem került. Ellenkezőleg a novella történeti fogalmának és altípusainak köre bővült, egyebek között a „hangnem-novella”⁹⁶ éppoly képlékeny változataival, mint amilyen önnön létmódja és problematikus azok szakterminológiai meghatározása. A beszédszerű kispikái szövegszervezést pedig Mikszáth Kálmán művészete mellett tagadhatatlanul Petelei István írásmódja emelte magas esztétikai rangra.

(Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával)

⁹⁵ Genette, Gérard: *Introduction à l'architexte*. Seuil, Paris, 1979. (Rövidített magyar változatát lásd: *Műfaj, „típus”, mód*. Ford.: Simonffy Zsuzsa. In: *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Szerk.: Kanyó Zoltán és Síklaki István. Tankönyvkiadó, Bp., 1988. 235.)

⁹⁶ Németh G. Béla: *A novella mint vezető műfaj*. In: *A magyar irodalom története*. Szerk.: Klaniczay Tibor. Kossuth, Bp., 1982. 234.